

SO‘Z BIRIKMASI BOBIDA AYRIM MULOHAZALAR

Allaberganova Firuza Ibraximovna

UrDU, Xorijiy filologiya fakulteti, tayanch toktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilida so‘z va so‘z birikmalarining tabiati va mohiyati haqida fikr va mulohazalar keltirilib o‘tiladi. Birikma atamasi kengroq tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: so‘z birikmasi, til birligi, tarif.

Ko‘pchilik e’tirof qilganidek, nutq-tilning amalda qo‘llanishidir. Shu ma’noda, notiq o‘zi aytmoqchi bo‘lgan fikrlari bayoni uchun o‘z mavqeyidan kelib chiqib, tayyor til birliklarini tanlash imkoniyati barqaror bo‘ladi. Notiq nutqi esa, tabiiy ravishda o‘sha so‘z va so‘z birikmalari, qolaversa gap qurilmalari va matnga tayanadi. Mazkur maqolamizda yuqorida nomlangan til birliklaridan so‘z birikmalari yasalishi sintaktik hodisa ekanligi va ularning tabiati va mohiyati haqida ayrim fikr va mulohazalar aytib o‘tishni lozim deb topdik.

So‘zlarning o‘zaro bog‘liqligini bildirish va uning sirlarini ochish uchun ham so‘zlarning o‘zaro ma’no munosabatlariga kirib, bog‘lanishlari muloqot uchun juda zarur hisoblanadi. Zero, ikki narsani bog‘liqligini ko‘rsatish uchun ularni nomlayotgan ikki so‘z ham albatta, o‘zaro bir-biri bilan bog‘lanmasa bo‘lmaydi. “Havoning tozaligi”, “quyoshning tafti”, “yerning xayri”, “suvning hayotbaxshligi”, “bulbul navosi”ni anglatish yoki til orqali ifodalash uchun, so‘zlar o‘zaro grammatik yoki ma’no munosabatiga kiradilar va ular haqidagi ma’lumotni to‘ldiradilar. Biz nomlayotgan ikki narsa haqida muayyan xabarga ega bo‘lamiz. “Qizil olma”, yoki “shirin non” deyish bilan olmaning rangi, nonning ta’mini, “olma gulladi” yoki “non yopildi” gaplari bilan esa, muayyan hodisa-jarayonlar bobida aniq fikr va xulosalar bildiramiz yoki eshitamiz. Shu maqsadda, oddiy so‘zlardan yasama va qo‘shma so‘zlar, iboralar, frazeologizmlar, so‘z birikmalari hamda gaplar yasaladi. Shu tariqa, oddiy so‘zlardan nazddagi maqsadni ifodalash uchun, tilda so‘z yasalishi imkoniyatlari jihatidan, nomlangan yuqoridagi til birliklari ichidan, biz, ushbu maqolamiz davomida aynan “so‘z birikmalari”ga to‘xtalamiz.

Birikma so‘ziga va u orqali anglashiladigan tushunchaga, yoxud berilayotgan ma’lumotlar ma’nosi tahliliga to‘xtalamiz. Bu so‘z uch morfema, jumladan: “bir”-o‘zak morfema, “-ik” va “-ma” so‘z yasovchi morfemalardan iborat. Bilamizki, har bir morfema muayyan ma’no anglatadi. “Bir” so‘zining ma’nosi *yakkalik, yolg‘izlik,*

tanholik, yagonalik, sonning eng kichigi, miqdorning past darajasini izohlaydi. “-ik” morfemasining ma’nosi haqida “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (2020)da quyidagicha izohladi:

1) butun narsani kesib olingandan qolgan qismi:

kesik tort;

2) “-ik”ni (kichraytirish ma’nosi ham bor) harakatga kichraytirish ma’nosini beradi:

Qo‘lning kesiki, yog‘ochning kesiki;

3) astoydil, jiddiyroq va umumfaoliyat ma’nosiga ega:

tibbiy ko‘rik;

4) tasdiq, hukm, xulosa ma’nosi bor:

o‘lik, tirik;

5) undosh bilan tugallanuvchi fe‘l asoslariga qo‘shilib ot va sifatlar yasaydi:

kesik, ko‘rik, teshik, o‘lik, hadik;

6) turli so‘z turkumlaridan fe‘l yasaydi:

ichikmoq, kechikmoq, birikmoq, ko‘rikmoq.

Yuqoridagi fikrlarga asosan qo‘shilgan holda, “-ik” morfemasi ma’nolari bo‘yicha quyidagi shaxsiy fikr-mulohazalarni bildirishni ham joiz deb o‘ylaymiz. Ya’ni, mazkur “-ik” morfemasini ma’nolari va misollar tariqasida keltiramiz.

1) -ik morfema fe‘l asoslariga qo‘shilib ot va sifat yasash bilan birga ularga kichraytirish (kesik) keng miqyoslilik (ko‘nik, tasdiq, o‘lik, tirik) ma’nolarini yuklaydi. Analog misollardan: *hadik, bitik, teshik, ko‘nik ko‘mik, bitik, yechik.* keltirish mumkin.

2) Shu bilan birga, tilshunosning so‘z turkumlaridan fe‘l yasaydi degan fikrlariga, yuklama sifatida fe‘l yasashga yordamlashib, fe‘l asosi anglatayotgan harakat yo holatni tasdiqlaydi deb qo‘shimcha qilib, quyidagi misollarni keltirib o‘tamiz. Misol uchun: *bir-ik-moq, ich-ik-moq, kech-ik-moq, ko‘n-ik-moq, bez-ik-moq.*

Izohlarga qo‘shimcha sifatida yana shuni ta’kidlash mumkinki, “-ik” yuklamasi fe‘l o‘zagi anglatayotgan harakat yoki holatni amalga oshishiga undash, bo‘lishlilik va muhit nuqtayi nazaridan zaruriyatga ishora qilgan. Shu ma’noda “birikma” so‘zidagi “-ik” yuklamasi narsalarni bir bo‘lishini ta’kidlab kelayapti, yagonalik yoki tanxo bo‘lishlikka daxldorlik undalinayapti.

Endi ‘birikma’ so‘zidagi “-ma” yuklamasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, u postfiks

morfema bo‘lib, uning ma‘nolari quyidagicha izohlanilagan:

1. fe‘ldan ot va sifat yasovchi urg‘uli morfema. Misol sifatida: *bostirma, gazlama, dimlama, yo‘qlama, suzma, terlama, tugma, yuklama, qotirma* larni keltirib o‘tamiz;
2. a) fe‘lga qo‘shilib ish-harakat natijasida hosil bo‘lgan belgi bildiruvchi sifatlar yasaydi: *osma, sochma, tizma, ulama, ezma, yasama, qovurma*;
- b) o‘timsiz fe‘llarga qo‘shilib xususiyat, hossa, holat, shakl, usul bildiruvchi sifat yasaydi: *aylanma, qotma, hovliqma*;
- c) “-illa” morfemasi bilan yasalgan fe‘llarga qo‘shilib xususiyat bildirib sifat yasaydi: *dang‘illama, qarsillama, qirchillama, g‘archillama kabi*.
3. takror shakldagi ravishlarning bir qismi tarkibiga kirib holat, harakat belgisini bildiradi: Misol uchun: *birma-bir, ustma-ust, qo‘lma-qo‘l, yuzma-yuz, ketma-ket*.
4. fe‘lning bo‘lishsizlik shakli sifatida ajratiladigan urg‘usiz suffikslar, bu hollarda inkor, ogohlantirish, ta‘qiqlash, taxmin kabi ma‘nolarga ega: *bormadi, yozmadi, ko‘rmadi, uchmadi* kabi.

Yuqoridagi “-ma” morfemasi bo‘yicha berilgan izohlarning, “birikma” so‘zidagi “-ma” morfemasi ma‘nosi bilan uzviyligi yo‘qligi bois, biz yuqorida nomlanilgan 1 - va 2 - izohlarni nazdimizda tahlilimizga mos ko‘ramiz va shu borada shaxsiy fikr-mulohazalarni bildirishga harakat qilamiz. Keltirilgan misollardan (*bostirma, dimlama*) ko‘rinib turibdiki, “-ma” morfemasiga tushgan urg‘u, mazkur so‘zlar ifodalayotgan ma‘lumot uchun juda zarur. Zero, urg‘u so‘zning boshqa bo‘g‘inlariga ko‘chsa, so‘zdagi ma‘no va mazmun o‘zgarib ketadi. Masalan: *Mashina bostirma ostida turibdi. Haydab chiqayotganingda ehtiyot bo‘l. Chumolini ham bostirma*. Bu gapdagi birinchi holatda urg‘uning bevosita “-ma” morfemasiga tushishi va (fe‘ldan ot yasalishi asosida) mashina turgan bostiriliq maydon, ochiq garaj tushunilsa, ikkinchi holatda urg‘uning o‘rni o‘zgaradi, ikkinchi bo‘g‘inga tushadi, fe‘l fe‘lligicha qoladi va uning bo‘lishsizlik shakli asosida fikr bayon qilinadi. Analog misol sifatida: *Bozordan bu safar olma olm`a, nok keltir* misolini keltirish mumkin.

2-“*osma*”, “*sochma*”, “*ulama*”, “*tizma*” so‘zlari ma‘nosidan ko‘rinib turibdiki, ular ta‘kidlanilayotgan fe‘lga qo‘shilib ish-harakat natijasida hosil bo‘lgan, belgi bildiruvchi sifatlar yasaydi. Bunda “-ma” morfemasi yordamida vujudga kelgan yasama so‘zlarning yakka holda ham qo‘llanilish mumkinligi (*Sho‘rvani keragi yo‘q, qovurmani keltir*), yoki ular yakka holda nutqda qo‘llanilganlarida ham, tasavvurda ular sifatini bildirayotgan konkret narsa turganligi (*ulama soch, qovurma ovqat, tizma tog‘*) his qilinadi, inobatda bo‘ladi. Ular yakka holda otlashgan, birikma holda nisbiy sifat vazifasini o‘taydilar. Bu holatlarda “-ma” morfemasini yana bir xususiyati ko‘rinadiki, u o‘zi qo‘shilib kelayotgan fe‘l asosi ma‘nosini ikki marta ta‘kidlaydi va

fe'l o'zagi anglatayotgan harakat yo holatni tugallanganligini to'la amalga oshganligini yana bir bor tasdiqlaydi. Fikrimizni misol bilan ifodalashga harakat qilamiz.

Taomnomada qaynatma sho'rva ham, qovurma sho'rva ham qayd qilingan ekan. Qaysi ma'qul? Qovurmani buyuramizmi yoki qaynatmanimi?

Mazkur misol oddiy kundalik hayotimizdan olingan. Biroq sho'rvaning qovurma yoki qaynatma bo'lishi uchun uzoq muddat uning qaynashi yoki qovurilishi, natijasida uning yetarlicha qaynagan va qovurilgan bo'lishi mazkur jarayonlar to'la nihoyalangan holatdagina natijaning samarali kechishi (kechganligini) oddiygina "-ma" yuklamasi tasdiqlaydi. "-Ma" yuklamasi bo'yicha berilgan yuqoridagi ikkinchi va uchinchi sharhlarni ham biz taklif qilayotgan tahlil asosida izohlash mumkin. Ular bir narsani ikki, uch xil ko'rinishlari xolos.

Yuqoridagi yondashuv asosida "birikma" so'zini tahlil qilamiz. Yuqorida ta'kidlaganimizdek birikma so'zini uch morfemaga:

a) "bir" o'zak morfema;

b) "-ik" infiksali morfema;

d) "-ma" postfiksali morfema ga bo'lamiz. Morfemalarning alohida ma'nolari va birgalashib berayotgan umumiy ma'lumotlari tahlil qilinadigan bo'linsa, "bir" bo'lishni, o'zi unga qo'shimcha morfemalar orqali yana ikki marta ta'kidlanganligini ko'ramiz. "Bir" yagonalikni bildirsa, "-ik" uni yagona bo'lishga chorlash, undashni, daxldor bo'lishni, "-ma" o'sha chorlanilgan yoki undalgan faoliyatni tasdiqlanilganini bildiriyapti. "Bir"lik uch marta ta'kidlaniladi. Mazkur tushuncha (tasavvur) orqali tilshunoslikda azaldan qo'llanilib va ma'qul ko'rilib kelayotgan "so'z birikmasi" atamasiga yondashiladigan bo'lsa, "birikma" so'zini biz tasavvur qilgan tushuncha bilan umuman mantiqiy aloqasi yo'qligi yaqqol seziladi. Binobarin, tilshunoslikda "so'z birikmasi" atamasi ostida na imlo, na talaffuz va na ma'no jihatdan birikmagan ikki yoki undan ortiq so'z tushuniladi. Birikma tarkibidagi so'zlar alohida yoziladi, ular ma'nolarini ham alohida saqlab qolishgan bo'lishadi, atamaning fiktiv ekanligi bilinadi. Xo'p bo'lmasa nima uchun tildagi bu (fenomenal) hodisa "birikma" deb ataladi? Hayotdagi (tilda ham) hech bir narsa beizm berilmaydiku? Izmi sababini axtarishga harakat qilamiz. Sabab tahlili uchun "qizil olma" iborasini keltiramiz va qizil olmani ko'z oldimizga tutamiz, qo'limizga olamiz. Qaraymiz, qizil rang ham, meva (olma) ham qo'limizda "bir" alohida, tanho narsa sifatida turibdi. Qizil (rang), meva (olma) mavjud narsa sifatida ham va ular anglatgan ma'no nuqtai nazaridan mushtaraklashgan, bir (yaxlit) narsa ko'rinishi mujassam. Yoxud ikki so'z yonma-yon kelib, aynan bir narsani atayapdi, bir narsani ko'rsatayapdi va bir narsa haqida ma'lumot beryapdi. Balkim "qizil olma" birikmasini yaratgan, kashf qilgan xalqimiz,

rang va meva turini aynan bir narsada namoyon bo'layotganligi asos bo'lgandir. Darhaqiqat, so'zlar ikki bo'lgani bilan ular bildirib kelayotgan narsa bir narsaku. E'tiborlisi shundaki, ularni tabiatan va mohiyatan ajratib bo'lmaydi. Nomlash, ko'rsatish, va ma'no xususiyatlari jihatidan bir-birisi ichiga jipslashib, singib ketishgan bo'ladi mutloq yaxlit narsaga aylanishadi. Masalaga yana chuqurroq yondashadigan bo'lsak, mazkur til birligini (hodisasini) "birikma" deb nomlanishiga sabab, ikki yoki undan ortiq so'zlar bir narsani nomlayotgani, bir narsani ko'rsatayotgani va bir narsa haqida ma'no berayotganligiga asoslanadi. Qizig'i shundaki, "qizil olma" birikmasi imlo va talaffuz nuqtai nazaridan ajratib aytiladi, birikkanlik esa ular orqali tushunilayotgan narsada (olmada) mujassamlashadi, qizilni olmadan tarkiban ajratib bo'lmaydi. Birikmalarning shu xususiyatlaridan kelib chiqib so'z birikmasi talqinini **"Leksik va grammatik ma'nolari jihatidan o'zaro bog'lanib, bir narsani yoki hodisani ifodalab kelgan ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zlar so'z birikmasi deyiladi"** degan ta'rif ma'qul ko'rinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jumaniyozov A., Rahimova Sh. O'zbek tilidagi aniqlovchili qo'shma so'zlar yoxud bahurihilar. - Toshkent, 2018.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. - A. Madvaliyev tahriri ostida. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. - Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008 1-jild.
3. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: Talqin, 2005.
4. Erkaboyeva N. O'zbek tilidan ma'ruzalar to'plami. - Toshkent: Akademnashr, 2015.
5. Sharipov M.Q. Hozirgi o'zbek tilida so'z birikmalari sintaksisi masalalari. - Toshkent: Fan nashriyoti, 1978.
6. G'ulomov A. G'. Asqarova M. A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. (Sintaksis.) - T.: O'qituvchi, 1965.
7. G'ulomov A.G'. O'zbek tilida so'z yasash yo'llari haqida. Birinchi kitob. -Toshkent, 1949.
8. Abdurahmonov G'., Mamajonov S. O'zbek tili va adabiyoti. - Toshkent, 2002.
9. Hamroyev M. Ona tili. = Toshkent, 2012.